

Б. А. ШРАМКО

ПОСЕЛЕННЯ СКИФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ СТАНЦІЇ ШОВКОВА

На порізаному глибокими лощинами плато серед залишків стародавніх лісових масивів біля верхів'їв р. Мерефи, поблизу незамерзаючих взимку джерел з доброю питною водою, є група поселень, розташованих навколо відомого городища раннього залізного віку біля с. Караван, Харківської області¹. Серед них найбільшим поселенням, що порівняно добре збереглося, є поселення біля станції Шовкова.

Попередній огляд місцевості та вивчення плану поселення показали, що на ньому зольники розташовані не по прямих лініях, а переважно колоподібно, як це спостерігалось і на інших поселеннях в басейні Дінця². Оскільки зольники утворились поблизу жител, а іноді навіть на місці зруйнованих жител, розташування їх дає деяке уявлення про планування стародавнього поселення.

У 1957—1958 рр. в північно-західній частині поселення експедиція Харківського державного університету³ розкрила площу близько 400 м². Вдалося повністю розкопати три зольники, причому розкопи закладалися з таким розрахунком, щоб охопити не тільки видиму ділянку зольничного горба, а й територію, що до нього прилягала. Виявилось, що місцеві зольники являють собою невеликі горбики круглої або овальної в плані форми. Висота їх від 0,2 до 1,2 м, а діаметр — від 8 до 45 м. Стратиграфія розкопів досить одноманітна. Під шаром переораного ґрунту завтовшки 30 см йдуть незаймані нашарування зольника у вигляді чорнозему з прошарками золи з вогнищних викидів. Речових залишків (уламків кераміки, роздріблених кісток тварин, кусків глиняної обмазки, уламків зернотерок та ін.) тут набагато більше, ніж в шарі оселення поміж зольниками. Під зольником йде похований ґрунт (товщиною 10—12 см), який поступово переходить у бурий материковий суглинок.

У розкопі зольника № 1, крім уламків кераміки, кісток тварин та іншого матеріалу, який є однорідним у всіх розкопаних зольниках і

¹ М. Фукс, Про городища скифської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, К., 1931, стор. 99—100; Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке, СА, № 1, 1957, стор. 178; Б. А. Шрамко, Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 60—61.

² Б. А. Шрамко, Селище та могильник ранньої залісної доби біля с. Островерхівка, АП, т. VI, К., 1956, стор. 56, 64.

³ Керував експедицією автор статті. В її роботі брали участь: аспірант В. І. Кадеев, завідуючий Археологічним музеєм ХДУ Б. П. Зайцев, науковий співробітник Сімферопольського краєзнавчого музею О. М. Черепанова, ст. лаборант В. К. Міхеев і студенти Харківського університету.

буде розглянутий окремо, були знайдені: залізне шильце, залізна голка, залізні булавки, бронзове спіральне колечко, кістяний наконечник стріли, невеликий злиток бронзи і намиста з кістки, агата, жовтого та фіолетового скла (рис. 1, 1—12). У південній частині розкопу біля краю зольника знайдені залишки вогнища, розташованого на рівні похованого ґрунту.

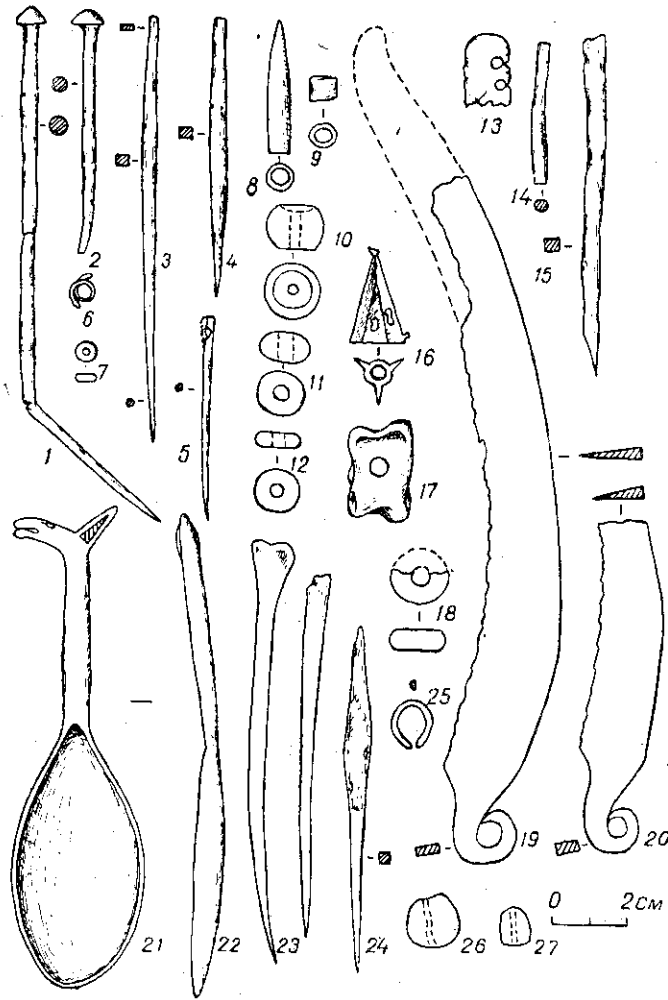

Рис. 1. Речі з поселення:

1, 2, 14 — залізні булавки; 3, 4 — залізні шила; 15 — залізне долото; 5 — залізна голка; 6 — бронзове спіральне кільце; 7, 11 — буси з жовтого скла; 8 — кістяний наконечник стріли; 9 — кістяна бусина; 10 — бусина з агату (гешир); 12, 18 — буси з фіолетового скла; 13 — бронзова пластинка; 16 — бракований наконечник стріли з бронзи; 17 — астрагал з просвердленим отвором; 19 — залізний серп; 20 — уламок подібного залізного серпа з селища біля оз. Чайка; 21 — кістяна ложка; 22, 23 — кістяні проколки; 26, 27 — глиняні буси; 1—12 — речі із зольника № 1; 13—19 — із зольника № 2; 21—27 — із зольника № 3.

Дуже цікаві матеріали були зібрані під час розкопок зольника № 2. Під його насипом висотою 1,0—1,1 м виявлені залишки спаленого наземного житла округлої форми. Воно простежувалося у вигляді завалу кусків глиняної обмазки з відбитками пруттів (рис. 2, 1) товщиною 2—2,5 см. Під час розчистки завалу виявлено залишки спалених стовпів і в деяких місцях дуже невеликі стовпові ямки, які звичайно не врізалися в материковий суглинок. Всього було виявлено 11 розташованих по колу стовпів, що служили опорою для стін житла.

В проміжках між цими стовпами ще стояли тонкі жердини, які не збереглися, але відбитки їх, поряд з відбитками заплетених горизонтальними рядами пруттів, ясно видно на великих кусках обмазки. Таким чином, стіни житла мали вигляд циліндра з пруттів, обмазаного зверху глиною. Діаметр житла дорівнює 6,5 м. Один стовп, який підтримував покрівлю, що могла бути тільки конічною, знаходився в

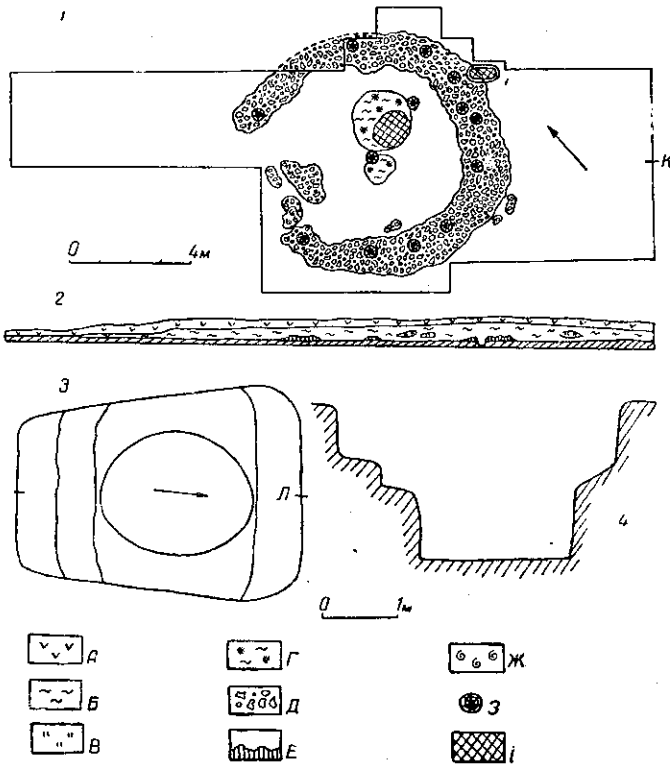

Рис. 2. Зольники № 2 та 3:

1 — план розкопу зольника № 2 із залишками спаленого житла; 2 — профіль зольника № 2 по лінії К; 3 — господарське приміщення з погребом у зольнику № 2; 4 — профіль господарського приміщення по лінії Л у зольнику № 3; А — чорпозем (культурний шар); Б — шар чорпозему і попелу; В — глина; Г — вуглики; Д — куски обпаленої глиняної обмазки; Е — профіль розвалу стін житла; Ж — черепашки; З — сліди стовпів; І — вогнища.

центрі житла. На схід від нього простежені залишки овального вогнища, а біля краю останнього — ще один невеликий стовпчик, який використовувався, очевидно, як опора для підвішування будь-чого над вогнищем. Саме вогнище виражено слабо. Це просто обпалена ділянка ґрунту з скупченням попелу і вугликів. Для систематичного приготування їжі використовувалося, мабуть, якесь інше вогнище, розташоване поза житлом. Вхід у приміщення був розташований з південно-східної сторони, де завал глиняної обмазки переривається.

За межами житла, у західній частині розкопу знайдено ще одне вогнище, яке використовувалося більш інтенсивно і було дуже обпалене. Це вогнище мало форму овального коритоподібного заглиблення з краями у вигляді вертикальних глиняних бортиків, які звужуються догори. Висота бортиків — близько 10 см, товщина в середній частині — 5 см. Надвірне вогнище містилося недалеко від стін житла, і після того, як останнє було спалене, куски глиняної обмазки стін, що утворили завал, частково перекрили і його залишки.

Під час розкопок зольника № 2 були знайдені: залізний гачкуватий серп, залізне долото, залізна цвяхоподібна булавка, бронзовий втулчастий наконечник стріли із залишком ливника, уламок тонкої бронзової пластинки, скляна фіолетова бусина, астрагал вівці з просвердленим отвором, крем'яний відщеп, шматочки червоної вохри (рис. 1, 13—19).

У розкопі зольника № 3 також траплялися куски глиняної обмазки з відбитками пруттів, уламки глиняних коритоподібних вогнищ. Мабуть, десь поряд із зольником було каркасне житло, аналогічне знайденому під зольником № 2, але у межі розкопу воно не потрапило. Однак західний край зольника перекривав залишки господарського приміщення з погребом. Ця знахідка вперше дала можливість уявити будову спеціальних господарських приміщень на поселеннях скіфського часу в басейні Дінця і тому дуже цікава.

Верхня частина господарського приміщення (рис. 2, 3—4) мала в плані форму неправильного чотирикутника з закругленими кутами. Довжина його — 3,75 м, найбільша ширина — 2,95 м, найменша — 2,5 м. Двоє східців вело до колодязеподібного погреба, який містився майже в центрі приміщення. Він являв собою циліндричну яму. Глибина ями від сучасної поверхні ґрунту — 3,1 м, а від рівня похованого ґрунту — 2,1 м. Діаметри її — 1,65 і 1,95 м. На дні погреба навіть у жаркі дні підтримувалась порівняно низька температура, внаслідок чого можна було зберігати різні продукти. Над землею піднімалась якась курінеподібна частина господарського приміщення. Від неї вздовж краю ями залишились рештки зовсім гнилого дерева та відбитки пруттів. Здається, це був курінь з двохилою плетеною покрівлею, край якої присипані глиною і землею. Ям від стовпів не виявлено. Вся конструкція була легкою і не вимагала спеціальних опорних стовпів.

Матеріальні залишки, знайдені в насипу зольника, в заповненні ями господарського приміщення і в гумусованому мулистому ґрунті на дні погреба, однорідні і відносяться до тієї ж північнодонецької лісостепової культури скіфського часу. Крім кераміки і невеликої кількості виробів з каменя, тут були знайдені: залізне шило, кістяні проколки та шила, уламок янтарю, уламок кістяної ручки і майстерно вирізана з кістки ложка, кінець якої оформлений у вигляді голівки лося.

Аналізуючи матеріали, знайдені під час розкопок поселення біля ст. Шовкова, не будемо докладно описувати місцевий глиняний посуд, тим більше, що деякі типові зразки його вже опубліковані у попередньому повідомленні про розвідки⁴. Слід лише відзначити, що в усіх трьох розкопах зустрічалось багато уламків горщиків баночної форми, а також горщиків з наліпним валиком під вінцями та на плічках. Тут знайдені також фрагменти великих грушовидних корчаг з високою конічною шийкою і уламки горщика біконічної форми з рядом косих насічок на ребрі. Наявність цього посуду разом з усіма іншими знахідками дозволяє віднести розкопані комплекси до VI — початку V ст. до н. е. Однак серед знайдених у зольниках № 1, 2, і 3 матеріалів відсутні зразки деяких типів посуду, які були поширені на Дінці пізніше, в основному з IV ст. до н. е. Йдеться про горщики з повільно відігнутих вінцем, край якого прикрашений наскрізними проколами та косими насічками, а також про горщики, які мають вінця, прикрашені, крім звичайних пальцьових защипів і наскрізних проколів, ще місяцеподібними ногтьовими вдавленнями на шийці.

Весь посуд був виліплений від руки без гончарного круга, але за допомогою підставки у вигляді круглої колоди. Торцева частина її дала такі чіткі відбитки на денцях багатьох горщиків, що можна роз-

⁴ Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа..., стор. 179, рис. 1.

пізнати річні кільця дерев. Щоб посуд краще відділявся від підставки, її посипали піском, а іноді половою. Тому на деяких денцях можна спостерігати відбитки соломи, лузги і навіть цілих зерен проса, ячменю, гороху. Слід особливо підкреслити, що в цих зольниках, як і на

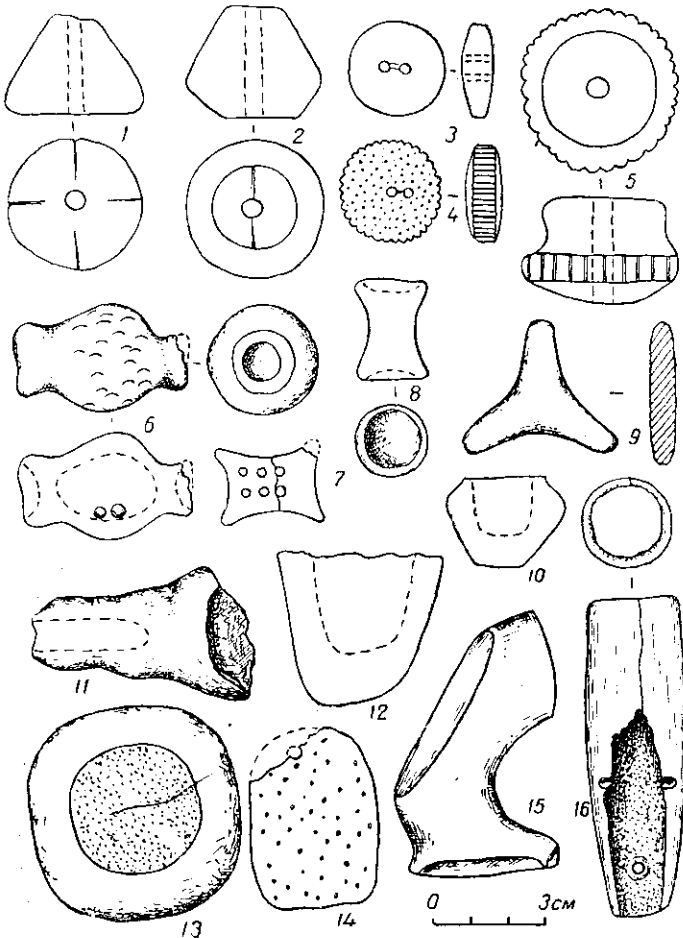

Рис. 3. Речі з поселення:

1, 2 — грузики для ткацького верстата; 3, 4 — гудзики; 5 — грузик рідкісного типу; 6 — глиняне дитяче брязкальце; 7 — глиняний відокремлювач для намиста; 8 — котушка; 9 — річ невідомого призначення з глини; 10 — вотивна посудинка; 11 — уламок ляльки; 12 — уламок тигля; 13 — кварцитовий розтирач (з боку робочої поверхні); 14 — орнаментована підвіска; 15 — лоцило з ручки амфори; 16 — уламок кістяної рукоятки; речі 1—12, 14, 15, зроблені з глини.

городищі Караван, знайдені глиняні моделі зерен, які імітують зерна пшениці та сім'я нуту (різновидність гороху).

Крім глиняного посуду, в зольниках на поселенні Шовкова знайдено велику кількість виробів іншого призначення: технічну кераміку, прикраси, культові речі тощо. Найчастіше зустрічаються різноманітні пряслиця для веретен і глиняні грузики, що нагадують їх за формою. В розкопі зольника № 1 знайдено оригінальний грибовидний грузик з насічками вздовж краю (рис. 3, 5), який дуже нагадує грузики так званого дяківського типу, добре відомі по знахідках на городищах в басейні Оки і у верхній течії Волги.

Великий інтерес становлять грузики, які мають сліди протертих ниткою прямих або хрестоподібних ліній (рис. 3, 1—2). Очевидно, ці

грузики були призначені для натягування ниток основи ткацького верстата. В даному разі це міг бути простий вертикальний ткацький верстат, у якого всі деталі зроблені з дерева. Через це зафіксувати їх можна лише завдяки якомусь щасливому випадку. Проте вертикальні ткацькі верстати досить добре відомі по стародавніх зображеннях і по етнографічних матеріалах. Зокрема рисунок такого верстата є на гальштатській посудині, знайденій на території Угорщини в Еденбурзі⁵. Ще більш виразні зображення знаходимо на грецьких чернофігурних і червонофігурних вазах VI—IV ст. до н. е.⁶ Порівняно недавно, в XVI—XVIII і навіть в XIX ст., ткацькі верстати такого типу використовувались у індіців пуебло'та у навахів, причому простота конструкції не заважала індіцям виготовляти з їх допомогою чудові тканини⁷. Основною частиною всіх цих вертикальних верстатів була дерев'яна рама, до верхньої горизонтальної перекладинки якої прив'язували один кінець ниток основи. На другому кінці цих ниток підвішували невеликі грузики, подібні знайденим на поселенні Шовкова. Вертикальний ткацький верстат застосовували в Європі з часів неоліту аж до раннього середньовіччя⁸. Тому немає ніяких підстав вважати, що лісостепові племена Східної Європи являли собою в цьому відношенні якийсь виняток.

Довгий час не було ніяких залишків, які могли б дати певне уявлення про тканини місцевого населення ранньої залізної доби. У 1957 р. в розкопі зольника № 1 пощастило знайти уламок кераміки з чітким відбитком тканини (рис. 4). Особливості відбитка свідчать, що це була тканина з суканої нитки простого полотняного переплетіння. З таким переплетінням були знайомі в Європі, в тому числі і в Східній, ще з неоліту⁹. При такому переплетінні нитки утоку перехрещуються з нитками основи під прямим кутом і в шаховому порядку. Трохи підняті нитки утоку, які охоплювали основу з нижнього і верхнього боку, відбилися на нашому фрагменті більш чітко. Нитки основи помітні слабше. Відбиток, знайдений на поселенні Шовкова, вказує, що тканина зроблена досвідченим майстром, бо переплетіння вийшло дуже охайним і рівним, хоч і не зовсім щільним. Аналогічні відбитки зустрічаються на кераміці скіфського Кам'янського городища на північному Дніпрі¹⁰. Чіткі відбитки тканини полотняного переплетіння можна бачити також на деяких речах з курганів біля с. Макиївки (колишній Черкаський повіт, Київської губернії), які розкопав у 1900—1901 рр. Н. Є. Бранденбург¹¹. В кургані № 453, який датується VI ст. до н. е., знайдені уламки залізних пластин (можливо окуття дерев'яного посуду) з такими відбитками¹², а в кургані № 491, який відноситься до початку V ст. до н. е., відбитки тканини від одягу покійника є на залізному пожі, рукоятка якого оформлена в звіриному стилі¹³. В усіх

⁵ M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenen Kunst in Europa*, Vienna, 1898, Taf. XXIX.

⁶ A. Furtwangler, K. Reichold, *Griechische Vasemalerei*, Bd. I, München, 1904, Taf. CXLII, Charles Singer, E. Y. Holmyard, A. R. Hall and T. I. Williams, *A history of technology*, vol. 2, Oxford, 1956, S. 211, fig. 178; Древняя Греция. Под ред. В. В. Струве и Д. П. Калластова, М., 1956, стор. 255.

⁷ Индейцы Америки, Сб. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, нов. серия, т. XXV, М., 1955, стор. 123, 136, 141.

⁸ Wolfgang La Baume, *Die Entwicklung des Textilhandwerks in Altengora*, Bonn, 1955.

⁹ А. Я. Брюсов, *Сетчатая керамика*, СА, т. XIV, 1950, стор. 287 і далі.

¹⁰ Б. Н. Г раков, *Каменское городище на Днепре*, МИА, № 36, М., 1954, стор. 69, рис. 10, 2а, 2б.

¹¹ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902, СПб., 1908, стор. 127, 133—135.

¹² Ермітаж, № ДН. 1932. 53/11.

¹³ Ермітаж, № ДН. 1932. 63/5.

зазначених випадках можна цілком упевнено говорити про відбитки тканин, зроблених на ткацькому верстаті. Відомі також залишки справжніх тканин такого типу. У зв'язку з цим важливо згадати знахідку, виявлену у 1902 р. під час розкопок Н. Є. Бранденбургом відомого кургана IV ст. до н. е. біля с. Іллінці. Серед інших речей, які не вдалося винести грабіжникам, є бронзові поножі (кнеміди)¹⁴. До внутрішнього боку поножів прилипли залишки шкіри і тканини від

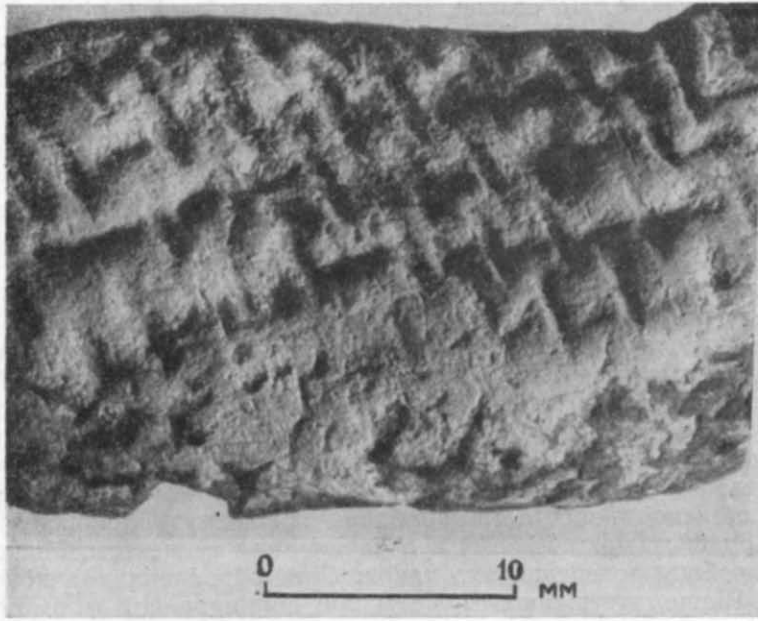

Рис. 4. Відбиток тканини на глині. Дуже збільшено.

одягу похованого¹⁵. Дослідження залишків показує, що тут збереглися рештки шерстяної тканини полотняного переплетіння, яка зроблена дуже охайно і безперечно на ткацькому верстаті. Таким чином, знахідки грузиків і відбитка тканини на поселенні Шовкова не є поодиноким явищем, це свідчить про те, що місцеве населення раннього залізного віку застосовувало ткацький верстат.

Серед інших виробів з глини слід відзначити дисковидні гудзики з одним або двома отворами у центрі, між якими іноді помітні сліди потертості від ниток, а також глиняні катушки і буси (рис. 1, 26—27; 3, 8). Характерно, що на поселенні, крім звичайних кулястих або бочкоподібних глиняних бус, знайдені глиняні відокремлювачі з кількома отворами для окремих ниток з бусами і глиняне дитяче брязкальце, поверхня якого прикрашена ногтьовими вдалинами (рис. 3, 6—7). Цілком аналогічні буси, відокремлювачі і брязкальця відомі на поселеннях ранньої залізної доби в басейні Оки¹⁶. Буси і брязкальця зустрічаються і на юхновських городищах в басейні Десни¹⁷, але відокремлювачі там поки що не відомі.

¹⁴ Б. В. Фармаковский, Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомлыцкого кургана и из кургана в м. Ильинцах, САСПБ, СПб., 1911, стор. 53.

¹⁵ Ермітаж, № ДН. 1932, 72.

¹⁶ В. А. Городцов, Старшее Каширское городище, ИГАИМК, вып. 85, 1934, стор. 13, рис. V, 12, 14—22; Т. Н. Никольская, Культура племен бассейна Верхней Оки в I тыс. н. э., МИА, № 72, М., 1959, стор. 22, рис. 7, 5; стор. 27, рис. 2, 11.

¹⁷ В. П. Левенко, Городища юхновской культуры, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 51.

Про місцеве бронзоліварне виробництво, крім згаданого бракованого наконечника стріли з залишком ливника, свідчать уламки глиняної ллячки і нижньої частини конусоподібного плавильного тигля.

Зольники на поселенні Шовкова дали досить багато уламків привізних грецьких амфор і навіть кілька фрагментів чорнолакового посуду. Серед залишків амфор зустрічаються уламки всіх частин цього посуду: вінця, стінки, ручки і денця, а під розвалом стінок житла в зольнику № 2 була знайдена роздавлена верхня частина амфори з однією цілою ручкою. На стінках і ручках деяких амфор помітні смуги, які нанесені червоною фарбою. За визначенням І. Б. Зеест, усі амфорні уламки можна укласти в хронологічний проміжок з другої половини VI до початку V ст. до н. е. Кілька дрібних уламків чорнолакового посуду також відносяться до цього часу.

До виробів з каменю належать: ціла зернотерка, численні уламки таких же зернотерок з кварциту, кварцитові розтирачи, кулясті камені для метання з праці, точильні бруски різних розмірів з пісковіку і сланцю, різноманітні кам'яні грузила з пісковіку і крем'яні уламки для кресала. Під час розкопок не можна було не звернути уваги на те, що на поселенні зустрічаються численні розтирачи та уламки зернотерок. Переробка зерна, безперечно, відіграла велику роль в житті місцевого населення. Значна кількість відщепів з кварциту свідчить про те, що кам'яні речі вироблялись тут же на поселенні. Цілий нижній камінь зернотерки має вигляд плоскої кварцитової плити розміром $18,5 \times 22,7$ см і завтовшки 4,5 см. Старанно вирівнювалась тільки верхня, робоча поверхня, а боки та нижня частина лише досить грубо обтесувались. Робочу ж поверхню не тільки вирівнювали, а й для надання їй необхідної шорсткості обробляли крапковою оббивкою. Розтирачи здебільшого мають форму кулі із зрізаним сегментом. Місце зрізу утворює робочу поверхню, яка також була оброблена крапковою оббивкою. Рідше зустрічаються розтирачи циліндричної форми або у вигляді неправильного многогранника.

На зернотерках і розтирачах часто можна помітити мінералізовані в попелястому ґрунті рослинні залишки, вигляд яких свідчить про те, що за допомогою цих знарядь розтирали не сухе зерно, а розмочене у воді. Такий спосіб обробки зерна відомий з етнографічних матеріалів. Наприклад, у суданців в Африці на гранітній зернотерці розтирачем «розтирають спочатку змочені зерна дурри або дохна. Щоб розм'якшити їх, вона (жінка, яка зайнята цією важкою роботою.— Б. Ш.) іноді поливає плиту водою і збирає тісто в заглиблення, яке знаходиться на нижньому кінці плити... В тісті, зрозуміло, містяться висівки, і воно стає придатним для випічки з нього кісри (хлібні коржі) тільки після ще двох або трьох розтирань»¹⁸.

Серед виробів з кістки є досить багато проколок або шильїв з залощеними кінцями, конічний наконечник стріли, намистинка, уламок рукоятки, зробленої з трубчастої кістки тварини, астрагал вівці з просвердленим отвором. Ще під час розвідок був знайдений наконечник мотики. Особливий інтерес становить майстерно вирізана з кістки ложка, ручка якої оформлена у вигляді голівки лося (рис. 1, 21). Добре показана характерна горбоноса морда цієї тварини, велике вухо, що насторожено стирчить. Чітко намічений розріз рота і очей. Серед знахідок скіфського часу в басейні Дінця це поки що єдина кістяна річ, оформлена у звіриному стилі.

На території Східної Європи кістяні ложки часто зустрічаються в сарматських похованнях. Причому саме для ранніх пам'яток, які датуються VI ст. до н. е., характерні ложки, прикрашені зображеннями

¹⁸ А. Е. Брем, Путешествие по Северо-Восточной Африке или по странам подвластным Египту..., М., 1958, стор. 167.

тварин або птахів¹⁹. Для пізніших сарматських курганів типовими вже були кістяні ложки, які не мали зображень у звіриному стилі²⁰. З сарматським впливом треба пов'язувати, мабуть, й знахідку кістяної ложки пізнього типу в шарах I—II ст. н. е. у Мірмекії²¹. У лісостепових пам'ятках Східної Європи кістяні ложки зустрічаються рідко. Крім ложки, знайденої на поселенні Шовкова, нам відома лише ще одна кістяна ложка з двома фігурами тварин на рукоятці, знайдена в одному з архаїчних курганів скіфського часу, який А. А. Спіцин відносив до Старшої Журовської групи²².

Рідкість цих виробів у лісостепових пам'ятках скіфського часу і складне оформлення їх ручок у звіриному стилі, який безперечно мав сакральньо-магічне значення, не дозволяють вважати кістяні ложки звичайною приналежністю кухонного або столового інвентаря. Очевидно, вони призначалися для використання в якихось особливих випадках, наприклад під час виконання деяких релігійних обрядів.

З металевих виробів слід особливо відзначити знахідку такого землеробського знаряддя, як залізний гачкуватий серп (рис. 1, 19). Він має порівняно вузьке, слабо вигнуте лезо, на ріжучій частині якого помітні дрібні зазубрини. Кінчик леа обломаний. Довжина частини, що збереглася, 154 мм, ширина в середній частині леа — 17 мм. Ця знахідка не поодинокі в басейні Дінця. Уламок іншого залізного гачкуватого серпа знайдений нами в 1958 р. разом з керамікою скіфського часу на поселенні біля озера Чайка поблизу с. Черкаський Бишкін, Зміївського району, Харківської області. Цілий екземпляр серпа цього типу був знайдений в 1954 р. П. Д. Ліберовим під час розкопок зольника біля с. Черемушни, Харківської області²³. Крім того, два залізних гачкуватих серпи із знахідок на Ширяєвському городищі VI—V ст. до н. е. в басейні р. Сейм опубліковані В. А. Іллінською²⁴ і уламок одного серпа був знайдений на городищі Галушине в колишній Київській губернії²⁵.

Отже, цей тип серпів, який походить від масивних бронзових серпів кінця бронзового віку, був поширений у лісостепових землеробських племен раннього залізного віку поряд з серпами стовпчикового типу, які добре відомі по знахідках на Кам'янському городищі²⁶ та в інших пунктах. Незважаючи на деяку недосконалість форми — симетричність дуги леа і відсутність зручного держака, гачкуваті

¹⁹ М. И. Ростовцев, Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма, МАР, № 37, 1918, стор. 26—27, табл. VII, 1; В. В. Гольмстен, Археологические памятники Самарской губ., ТСА РАНИОН, т. IV, М., 1929, стор. 128, рис. 51; В. Граков, Monuments de la culture scythique entre le Volga et les monts Oural, ESA, III, 1928, стор. 43, рис. 26; стор. 57, рис. 42.

²⁰ М. И. Ростовцев, вказ. праця, стор. 17, 63—64, табл. V, 3; П. Рыков, Суловский курганный могильник, Ученые записки Саратовского государственного университета, т. IV, вып. 3, Саратов, 1925, стор. 70, 74, рис. 15; Б. Н. Граков, Курганы в окрестностях поселка Нежинского, Оренбургского у., ТСА РАНИОН, т. IV, М., 1929, стор. 151, табл. VII, 2; М. П. Абрамова, Сарматская культура II в. до н. э. — I в. н. э., СА, № 1, 1959, стор. 60.

²¹ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекии в 1935—1938 гг., МИА, № 25, М., 1952, стор. 166, рис. 55.

²² А. А. Бобринский, Курганы и случайные находки близ м. Смелы, т. II, СПб, 1894, стор. 132, рис. 12; А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, 1918, стор. 100.

²³ Дуже вдячний П. Д. Ліберову, який люб'язно дав мені фото цього серпа та інших знахідок. Враховуючи форму серпа з с. Черемушни, зроблена реконструкція передньої частини нашого серпа.

²⁴ В. А. Іллінська, Городища скіфського часу на р. Сейм, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 116, табл. II, 7—8.

²⁵ Б. Н. и В. Н. Халенко, Древности Приднепровья, вып. II, 1899, табл. IV, 83.

²⁶ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 141, рис. 14.

серпи поряд з іншими типами серпів доживають, як свідчать деякі публікації, до раннього середньовіччя²⁷.

Матеріал, зібраний під час розкопок поселення Шовкова, значно розширює наші відомості про господарство і побут землеробського населення північнодонецької лісостепової культури скіфського часу. Незважаючи на те, що господарство донецьких племен у цілому мало переважно натуральний характер, все ж у них існували торговельні та культурні зв'язки не тільки з півднем, з власне скіфами та грецькими містами Північного Причорномор'я, а й з племенами юхнівської та дяковської культур, що жили на північ від них.

Б. А. ШРАМКО

ПОСЕЛЕНИЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У ст. ШЕЛКОВАЯ

Резюме

В 1957—1958 гг. экспедиция Харьковского государственного университета провела раскопки поселения скифской эпохи (конец VI—начало V в. до н. э.) у станции Шелковая, Харьковской области. Была вскрыта площадь около 400 м², на которой находились три зольника. При раскопках зольника № 2 удалось выявить хорошо сохранившиеся остатки сгоревшего наземного каркасного жилища.

Среди найденных предметов, кроме обломков местной лепной керамики, обнаружены зернотерки, часть железного серпа, донышки с отпечатками соломы, половы и зерен проса, ячменя, гороха. Особый интерес представляют находки грузиков от ткацкого станка и отпечатка ткани на обломке керамики. Впервые в бассейне Донца найдено костяное изделие, оформленное в зверином стиле, в виде ложки с головой лося. Имеются следы местного металлургического производства.

Ряд находок свидетельствует о тесных связях местного населения не только со скифами и с античными городами Северного Причерноморья, но и с племенами юхновской и дяковской культур.

---

²⁷ Памятники зарубинецкой культуры. Сб. под ред. П. Н. Третьякова, МИА, № 70, М., 1959, стор. 141, рис. XIII, 7; П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья., МИА, № 5, М., 1941, стор. 71, рис. 39, 6; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, табл. VI, 8, 9.